

Darko DATZER¹

FAKTI O ODNOSU KORUPCIJE I ORGANIZIRANOG KRIMINALITETA

Uvod

Iznimno prisutna tema posljednjih godina u BiH, a u Europi već zadnjih decenija, jest problem korupcije i organiziranog kriminaliteta. Ovim se generičkim pojmovima (jer oba referiraju na skupinu pojava, prije negoli na jednoznačno određen fenomen) jako puno pažnje posvećuje i u medijima i u znanstvenoj i stručnoj javnosti. Tako je Europska unija prepoznala korupciju i organizirani kriminalitet kao glavne prepreke zemljama jugoistočne Europe u procesu njihova priključenja EU,² a istraživanje je Svjetske banke³ ukazalo da je korupcija raširenija u Bosni i Hercegovini negoli u drugim zemljama u tranziciji u istočnoj i jugoistočnoj Europi. Za korupciju se navodi da ima razorne efekte na ekonomiju čitavih država i na normalno funkcioniranje života u njima;⁴ sistemskim prisustvom korupcije unutar društva, socijalne su pozicije neodređene i nestabilne. U konačnici korupcija potkopava demokraciju- dapače, ona je njezina suprotnost, zato što demokratsko okružje znači slobodu, jednakost i vladavinu prava, a korupcija znači kriminal, nejednakost, društvenu ekskluziju, nedostatak povjerenja u institucije. Stoga je korupcija prepreka zdravom i održivom društvenom i ekonomskom napretku.

S druge strane, jako se često čuje teza da je korupcija neraskidivo povezana sa organiziranim kriminalitetom, kojemu moralno propadanje⁵ jako dobro pogoduje da se impostira u legalne strukture vlasti, poprimajući najopasniju

¹ Mr.sci., viši asistent na Fakultetu kriminalističkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

² E.Velkova, S. Georgievski, „Fighting Transborder Organized Crime in Southeast Europe through Fighting Corruption in Customs Agencies“ u *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 4, 2004.

³ J.H. Anderson, C.W. Gray, *Anticorruption in transition 3: Who Is Succeeding...and Why?*. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Washington, 2006.

⁴ United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), *Anti-corruption toolkit*, New York, 2004.

⁵ Koje korupcija u svom najširem smislu predstavlja. Usp. D. Derenčinović, *Mit(o) korupciji*, Nocci, Zagreb, 2001; C. Höffling, *Korruption als soziale Beziehung*, Leske + Budrich, Opladen, 2002.

dimenziju i koristeći korupciju kao jednu od primarnih metoda za promicanje vlastitih kriminalnih ciljeva.

Jednu od odlika organiziranog kriminaliteta iznosi Betti:⁶

„Recentne analize trendova i sastavnica organiziranih zločinačkih skupina otkrivaju da ove grupe funkcioniraju prije kao labilne mreže nego kao stabilne, hijerarhijski organizirane strukture, sa potencijalom da destabiliziraju same temelje međunarodne zajednice... transnacionalni organizirani kriminalitet se pojačano doživljava kao prijetnja državnoj sigurnosti, demokratskoj odgovornosti njezinih organa, i globalnoj ekonomiji“.

Isto tako, Vijeće Europe, realizirajući Octopus Program, navodi u *Izvješću o situaciji o organiziranom kriminalitetu* da „organizirani kriminalitet predstavlja veliku prijetnju demokraciji, vladavini zakona, ljudskim pravima i društvenom i ekonomskom napretku u Europi.“⁷

Oba fenomena koja su u fokusu našega interesiranja očito su značajan problem. Intencija je ovog uratka pokušati unijeti barem malo svjetla u pojmovno određenje oba fenomena i pokušati elaborirati njihov odnos.

Organizirani kriminalitet

Teškoće koje se javljaju u određivanju pojma organiziranog kriminaliteta proističu ponajprije iz faktuma da se ne radi o monolitičnom fenomenu, niti sa povijesne niti kontemporarne tačke gledanja: „ne postoji jedan tip organiziranog kriminaliteta, niti je ikada jedan tip organiziranog kriminaliteta ekskluzivno dominirao pojedinim oblastima aktivnosti ili teritorijem“.⁸

Organizirani se kriminalitet smatra baukom suvremenog društva, simbolom nesigurnosti svijeta u kojem živimo: organizirani je kriminalitet tu, egzistira kao kvaziparalelno društvo, opasan je i prijeti ugroziti postojeći društveni poredak i sistem vrijednosti. No, iako je organizirani kriminalitet tema u SAD

⁶ S. Betti, „New prospects for inter-state co-operation in criminal matters: The Palermo Convention“ u *International Criminal Law Review*, 3, 2003.

⁷ Council of Europe (Octopus Programme), *Organised crime situation report 2004.*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2004, str. 3.

⁸ C. Fijnaut, L. Paoli, *Organised Crime in Europe. Concepts, Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond*, Springer, Dordrecht, 2004, str. 230.

već od dvadesetih godina prošlog stoljeća, u Europi je prisutan tek posljednje dvije decenije.⁹ Sa prohibicijom je fenomen organiziranog kriminaliteta u SAD pojačano dobio na važnosti, jer se do tada američku mafiju smatralo strukturom imanentnom talijanskim doseljenicima u Ameriku, koja je, doduše, nezakonitim metodama, ali efikasno, održavala socijalnu kontrolu unutar ove subpopulacije.¹⁰ Sve do kasnih osamdesetih je ova tema smatrana problemom ograničenog broja zemalja: ponajprije SAD-a, zatim Italije, Japana, Kine i Kolumbije.¹¹ No, rast ilegalne proizvodnje i trgovine drogama i veliko kretanje stanovništva nakon pada čelične zavjese ka zapadnoeuropskim zemljama, koje je samo djelomično moglo biti legalno provedeno, uzrokovalo je promjenu paradigme u Europi. I u laičkoj, i stručnoj javnosti ovaj je fenomen dobio na važnosti. O razmjerama problema organiziranog kriminaliteta govori podatak da je godišnji obrt ilegalnog tržišta droge u Americi i Europi oko 120 milijardi USD.¹² Sredinom osamdesetih je ovu paradigmu dodatno pojačalo ispitivanje talijanskih sudaca koji su posvjedočili da se kod mafije radi o dobro strukturiranim i moćnim organizacijama, spremnim da na svaki mogući način (ako treba i terorističkim aktima), izvrše invaziju na ostatak Europe i preuzmu kontrolu nad najprofitabilnijim ilegalnim tržištima.¹³ Ubistva talijanskih sudaca Falconea i Borsellina 1992. od strane Cosa Nostre samo je intenziviralo osjećaj nesigurnosti europskih građana: organizirani je kriminalitet postao simbolom strahova cijele populacije koja je živjela u jako nesigurnom i neizvjesnom svijetu.

Dva su temeljna smjera kojim se kreću eksperti i znanstvenici kada određuju organizirani kriminalitet: jedni ga smatraju nizom aktivnosti kojemu je cilj osiguravanje nezakonitih dobara i usluga, a drugi kriminalnom organizacijom primarno angažiranom u nezakonite aktivnosti sa jasno formiranim grupnim identitetom i podjelom rada među članovima.¹⁴

⁹ P. Van Duyne, „Fears, naming and knowing: an introduction“, u: Van Duyne, P., Jager, M., Von Lampe, K., Newell, J.(eds.). *Threats and Phantoms of Organised Crime, Corruption and Terrorism*. Wolf Legal Publishers, Nijmegen, 2004.

¹⁰ G. Kaiser, H. J. Kerner, F. Sack, H. Schellhoss, *Kleines Kriminologisches Wörterbuch*, C. F. Müller Juristischer Verlag, Heidelberg, 1985.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Tzv. „alien invasion“ (C. Fijnaut, L. Paoli, *op. cit.*), ili „Cresseyev model organiziranog kriminaliteta“ (F. Hagan, *Introduction to Criminology. Theories, Methods, and Criminal Behavior*, Nelson-Hall Publishers, Chicago, 1994.).

¹⁴ Kurtović (A. Kurtović, „Organizirani kriminalitet- kaznenopravna pitanja odgovornosti (krivnje) i sankcija“, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 5, 1998.) također usvaja ovaj dihotomni pristup, te navodi da se odrednice pojmovnog definiranja organiziranog kriminaliteta mogu razvstati u dvije grupe: obilježja udruženja i obilježja kriminalne aktivnosti.

Pregledom velikog broja određenja pojma organiziranog kriminaliteta, sva bi se mogla klasificirati u četiri skupine: 1) tradicionalna određenja; 2) tzv. kontinuum pristup; 3) „paradruštva“ i, 4) ona koja odustaju od bilo kakva određenja. Posebnu bi skupinu, u smislu ovog uratka, činila određenja koja izričito naglašavaju značaj korupcije kao jedne od temeljnih metoda organiziranog kriminaliteta.

Jedan od klasičnih određenja organiziranog kriminaliteta je onaj po kojemu se radi o strogo hijerarhijski uređenoj organizaciji, (nerijetko, ali ne u pravilu) povezanoj obiteljskim vezama, upletenoj u široku paletu nezakonitih aktivnosti. Tako primjerice Cressey u svojoj „Cosa Nostra teoriji“ drži da se kod organiziranog kriminaliteta radi o savezu 24 obitelji koja broji i do 5000 pojedinaca. Obitelji su organizirane poput vojske i ultimativno ih vodi odabrana skupina šefova obitelji koja se naziva komisija.¹⁵

Osamdesetih godina je za američku znanstvenu i stručnu javnost organizirani kriminalitet bio sinonimom kriminalnog poduzetništva,¹⁶ ali je ovaj koncept proširen na kontinuum zakonitih i nezakonitih aktivnosti koje organizacija poduzima. Dakle, prema ovom pristupu kriminalno poduzetništvo ili filozofija okrenuta profitu (utilitarizam), ultimativni je cilj organiziranog zločinačkog udruživanja, ali pri tomu ne stoje samo nezakonite aktivnosti u fokusu angažmana organiziranog kriminaliteta, nego i one koje pripadaju legalnom biznisu, „upperworldu“ kako ga Van Duyne¹⁷ naziva. Albanese možda najbolje označava sukus ovakva pristupa: „organizirani kriminalitet ne postoji u idealnom obliku, nego kao `stupanj` kriminalne aktivnosti ili kao tačka na `spektru legitimnosti`“.¹⁸

No, i dalje ima znanstvenika koji drže da bi bilo preusko vezati organizirani kriminalitet samo za maksimiziranje profita. Hess mafiju posmatra kao „strukturu moći“, Arlacchi organizirani kriminalitet naziva „oblikom ponašanja i vrstom moći, ne formalnom organizacijom“, a Paoli drži da su organizacije tipa mafije tradicionalno „vršile brojne različite funkcije, od kojih je jedna od najvažnijih bila političko upravljanje unutar njihovih

¹⁵ D. Cressey, *The Functions and the Structure of Criminal Syndicates*, 1967, citirano u F. Hagan, *n.d.*

¹⁶ Nešto kasnije i za europsku javnost- usp. C. Fijnaut, L. Paoli, *op. cit.*, str. 31-34.

¹⁷ P. Van Duyne, „Crime and commercial activity: an introduction to two half-brothers“, u: Van Duyne, P., Von Lampe, K., van Dijck, M., Newell, J. (eds.). *The Organised Crime Economy*. Wolf Legal Publishers, Nijmegen, 2005.

¹⁸ J. Albanese, *Organized Crime in America*, 2nd ed., citirano u K. Von Lampe, *Definitions of Organized Crime*, 2006. <http://www.organized-crime.de/OCDEF1.htm>

zajednica".¹⁹ Ovaj pristup karakterizira promatranje organiziranog kriminaliteta „paradruštvom“- društvom unutar društva sa posebnim sistemom normi i vrijednosti. Tako i Albini²⁰ klasificirajući organizirane kriminalne skupine, navodi i društvenopolitički organizirani kriminalitet, u kojeg svrstava i organizacije poput Ku Klux Klana ili PLO-a.

Zadnja skupina teoretičara u potpunosti odustaje od preciznijeg izjašnjavanja oko određenja organiziranog kriminaliteta, smatrajući ga suviše heterogenim i diverznim da bi mu se moglo pripisati ikakvo uže određenje i zapravo bojeći da ga se na taj način nepravedno reducira. Albanese²¹ u tom kontekstu drži da „ima toliko opisa organiziranog kriminaliteta koliko i autora“; Hawkins²² smatra da „nešto što se naziva organiziranim kriminalitetom ne postoji, jer je dokaz njegove formalne strukture sa znatnim nedostacima“. Von Lampe uzima „labeling“ (etiketirajući) pristup pojmu organiziranog kriminaliteta. Prema ovom autoru, „organizirani je kriminalitet ono što ljudi naslove tako...“.²³

Kako je pomenuto, ima i pristupa koji izričito uključuju korupciju kao jednu od metoda kojim organizirani kriminalitet štiti i unapređuje svoje aktivnosti, poput Reutera i Rubinsteina. Prema njima, organizirane su kriminalne skupine „stabilne, hijerarhijski ustrojene skupine koje, uporabom nasilja ili ozbiljnih prijetnji, drže monopol nad velikim ilegalnim tržištima. Ovaj je monopol osigurao ogromne profite koji su korišteni za podmićivanje javnih dužnosnika, na taj način osiguravajući dalju zaštitu monopolske pozicije“.²⁴ Pa i Fijnaut u nešto aktualnijoj definiciji organiziranog kriminaliteta polazi od poduzetnička duha i uporabe korupcije kao primarnih značajki organiziranih kriminalnih skupina, te drži da su ove primarno fokusirane na stjecanje nezakonitih profita koje sistematski čine ozbiljna kaznena djela i sposobne su efikasno zaštititi svoje aktivnosti, posebice spremnošću da uporabe fizičko nasilje ili korupciju.²⁵ Isto vrijedi i za Franka Hagana, koji pod organiziranim kriminalitetom referira na „skupine koje koriste nasilje ili

¹⁹ C. Fijnaut, L. Paoli, *op. cit.*, str. 33.

²⁰ J. Albini, *The American Mafia: Genesis of a Legend*, 1971, citirano u F. Hagan, *n.d.*

²¹ *Op. cit.*

²² G. Hawkins, *God and the Mafia*, 1969, citirano u F. Hagan, *n.d.*

²³ K. von Lampe, *Not a Process of Enlightenment: The Conceptual History of Organized Crime in Germany and the United States of America*, 2001, citirano u von Lampe, *n.d.*

²⁴ P. Reuter, J. Rubinstein, *Fact, fancy, and organized crime*, 1978, citirano u F. Hagan, *n.d.*

²⁵ C. Fijnaut, F. Bovenkerk, G. Bruinsma, H. Van de Bunt, *Organised Crime in the Netherlands*, 1998, citirano u C. Fijnaut, L. Paoli, *n. d.*, str.37.

prijetnju nasiljem, bave se nezakonitom trgovinom dobrima i u stanju su zaštititi svoje aktivnosti korupcijom“.²⁶

Prema netom izloženom, pitanje je „tko“, a ne „što“ možda ipak rješenjem pojma organiziranog kriminaliteta- izvjestan stupanj kolektiviteta i kumulirane zločinačke energije, ono je što distingvira organizirani od tradicionalna kriminaliteta. Očito je i da sve kriminalne organizacije ne smjeraju materijalnim profitima, ali da ekonomski motivirano ponašanje ipak prevladava filozofijom kriminalne aktivnosti. Na ovaj način se organizirani kriminalitet tretira i u većini suvremenih međunarodnih dokumenata koji tangiraju ovu problematiku,²⁷ a što, čini se, najjezgrovitije deskribira Van Duyne:²⁸ „Što je organizirani kriminalitet bez organiziranja nekakve vrste nezakonite trgovine; bez prodavanja i kupovine ilegalnih dobara i usluga na organiziran i uređen način? Odgovor je jednostavno ništa!“

Korupcija

Svaki je državni oblik, pored legalnih, poznao i nezakonite utjecaje i podmićivanje: „nijedna država nije slobodna od korupcije, samo fenomenologija i razmjere variraju“.²⁹ Tako Noack³⁰ drži da korupcija postoji od kada postoji povijest ljudi: „već od nastanka prvih društvenih organizacijskih oblika i različitih struktura moći, podmićivanje je bilo prokušno sredstvo da se osvoji i vrši utjecaj“. Da je korupcija i danas itekako aktualna tema, svjedoči i pisanje vrlo glasovita državnog odvjetnika Schauptensteina o korupciji u Njemačkoj s početka devedesetih godina prošlog stoljeća, čije su ocjene relevantne ne samo za Njemačku tog doba nego, nažalost, i za našu i zemlje u okruženju u svjetlu aktualnih prilika i odnosa:

„Kad govorimo o podmićivanju, ne radi se o pojedinačnim slučajevima devijantnog ponašanja. Korupcija u postupanju organa uprave je specifična oblast kriminaliteta, koja se impostirala u čvrste odnose između ljudi i poput metastaze prodire u cijeli državni aparat. Korupcija je teritorijalno

²⁶ *Op. cit.*

²⁷ *Ibid.*

²⁸ P. van Duyne, *Organised Crime, Corruption and Power, Crime, Law and Social Change*, 1997, citirano u C. Fijnaut, L. Paoli, *n.d.*

²⁹ B. Bannenberg, *Korruption in Deutschland und ihre Strafrechtliche Kontrolle*, Bundeskriminalamt, Wiesbaden, 2002.

³⁰ P. Noack, *Korruption. Die andere Seite der Macht*, Kindler, München, 1985.

univerzalno prisutna. Ona se provlači kroz urede i postupanja kompletnih ustanova i uprava“.³¹

Nakon uvodna dijela, osvrnut ćemo se na različita određenja korupcije, koja se, kako je naznačeno, ne može denotativno odrediti, nego se ima promatrati kao zajednički imenitelj za niz ponašanja. U tom smislu korisno je naznačiti da se korupcija može promatrati u barem tri dimenzije:

a) korupcija kao simboličko određenje nemoralnoga. Etimološki, korupcija potiče od lat. *corrumpere* – pokvarenost, podmitljivost, potkupljivost,³² što je u skladu sa moralističkim određenjem korupcije kao sinonima devijacije općenito. Na ovoj se dosta difuznoj i fluidnoj razini korupcijom neopravdano može nazvati sve što predstavlja distorziju i aberaciju od očekivana ponašanja, „sve što je loše“.³³

b) korupcija kao kršenje normi. Sa ovog stanovišta, korupcijom se smatra ponašanje javnog službenika, koje se poradi privatnih interesa suprotstavlja implicitnim ili izričitim normama pravilna ponašanja u službi, ili ukratko, zloraba javnog položaja radi privatne koristi. Ovakvo određenje implicira najprije dvije komplementarne perspektive zajedničkoga kršenja normi: perspektiva onoga koji podmićuje; i onoga koji u obavljanju redovita obavljanja službi prima dar ili kakvu drugu korist. U ovako određen pojam korupcije može se ubrojati i „klijentelizam, nepotizam, kupovina službenih pozicija, itd.“³⁴ Ukratko, interes je kriterij razlikovanja konformističkog i devijantnog: stavljaju li se u prvi plan vlastiti, egoistički motivi, radiće se o korupciji.

c) korupcija kao oblik kriminaliteta. Samo se dio onoga što se smatra moralno neprihvatljivim ili socijalno štetnim, istodobno može smatrati kaznenopravno normiranim i kažnjivim. Imajući u vidu supsidijarni karakter kaznenih normi (kaznenim pravom se štite samo one vrijednosti od posebna značaja za društvo koje se na drugi način ne mogu odgovarajuće zaštititi),³⁵ koruptivnim se deliktima, u kaznenopravnom smislu, smatraju samo ona ponašanja koja vrijeđaju redovito obavljanje službene dužnosti u tolikoj mjeri da ih zakonodavac proglašava kaznenim djelima.

³¹ W. Schauptensteiner, „Korruptions-Kartelle. Ein Blick hinter der Kulissen des Bauwesens“, *Kriminalistik*, 44/90, 1990, str. 508.

³² B. Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica*, Zora, Zagreb, 1974.

³³ C. Höffling, *op. cit.*, str. 15.

³⁴ W. Schuller, *Korruption in Altermum*, Konstanzer Symposium 1979, München, 1982.

³⁵ Usp. Ž. Horvatić, *Elementarna kriminologija*, Školska knjiga, Zagreb, 1993.; F. Bačić, *Kaznenopravo* (opći dio), Informator, Zagreb, 1998.

Iako postoje teškoće oko određenja korupcije, slika se ipak može zaokružiti: kod korupcije govorimo o specifičnom nizu ponašanja čija je supstancijalna karakteristika korištenje određene pozicije na neprimjeren način (u javnom ili privatnom sektoru), s ciljem ostvarenja vlastitih probitaka. U krajnjoj liniji radi se o neizvjesnosti i nepredvidivosti pri izboru alternativa: ukoliko službenici u privatnim ili javnim institucijama ne postupaju u interesu redovita i uzorna obavljanja službe, nego u vlastitom, i to na način da imamo utjecaj neke druge osobe koja takvim postupanjem ostvaruje kakav probitak, govorit ćemo o korupciji. Na ovaj način se u materiju koja je dosta konfuzna i difuzna, čini se, unijelo barem malo svjetla.

Odnos korupcije i organiziranog kriminaliteta- između teorije i empirije

I korupcija i organizirani kriminalitet dva su fenomena koja se razlikuju od tradicionalnih oblika kriminalnih ponašanja u mnogo čemu. **Konkluzije koje se mogu izvući iz analize pojmovna određenja i jednog i drugog jesu da se ne radi o denotativno određenim fenomenima, nego prije o setu aktivnosti i doista šarolikoj paleti djelovanja** koja kod korupcije može varirati od primanja sitnih darova od strane službenika za obavljanje kakve nezakonite usluge do zlorabe ovlasti rukovodioca koji organizaciji u kojoj radi može napraviti ogromnu štetu. Kod organiziranog kriminaliteta situacija je još teža: činjenica da se ogroman broj djela („tradicionalnog“ i inog kriminaliteta) koje se počinu kao organizator, rukovodilac ili pripadnik zločinačke organizacije može podvesti pod pojam organiziranog kriminala, situaciju još više usložnjava. Nemogućnost jasna određenja oba fenomena značajno otežava napore organa gonjenja, kako na strategijskom planu i organiziranju resursa za efikasno suzbijanje, tako i u svakom pojedinom slučaju istrage. Teškoće oko definiranja ovih fenomena impliciraju i teškoće estimacija ekstenzija. Obzirom, naime, da je aplikacija zakonskog određenja organiziranog kriminala problematična,³⁶ a da se kod korupcije radi o obostranim interesima participanata „procesa razmjene usluga“ (nema klasičnog odnosa zločinac-žrtva), podaci se o razmjerama obaju fenomena imaju uzeti sa posebnim rezervama. Primjera radi, Bannenbergova³⁷ na

³⁶ Iz kontinuiranih razgovora autora uratka sa praktičarima saznalo se da je koncept organiziranog kriminala, onako kako je definiran u kaznenom zakonu, teško primjenjiv i pun nesuglasja, koji su razlogom da se rjeđe nego bi trebalo primjenjuje u postupanju djelatnika kaznenog pravosuđa.

³⁷ B. Bannenberg, *Korruption in Deutschland und ihre Strafrechtliche Kontrolle*, Bundeskriminalamt, Wiesbaden, 2002.

temelju empirijskog istraživanja, navodi da organi gonjenja saznaju samo za 5 % počinjenih koruptivnih delikata, a da ostalo ulazi u tamnu brojku!

No, usvojimo li pojam organiziranog kriminaliteta kao posebna oblika kriminaliteta koji ima naglašen ekonomski karakter i usmjeren je maksimiziranju profita (kriminalno poduzetništvo), **jasno je da je svrha upuštanja u kriminalne djelatnosti i kod koruptivnih i kod delikata organiziranog kriminaliteta ostvarivanje nezakonite dobiti, najčešće materijalne.** Pored ovoga, slijedi i često pominjana opaska po kojoj **korupcija predstavlja jedan od glavnih metoda kojim organizirani kriminalitet ostvaruje svoje ciljeve.** Koliko ona stoji govore podaci Saveznog kriminalističkog ureda SR Njemačke koji u svojim izvješćima o korupciji u SR Njemačkoj za 2002. godinu govori o samo 0, 8 % slučajeva korupcije povezanih sa organiziranim kriminalitetom; u 2003. 3, 5 %, a u 2004 0, 6 %.³⁸ Nasuprot ovome, u izvješću Vijeća Europe (Octopus program) se navodi da 17, 4 % od 292 organizirane zločinačke organizacije u Belgiji u 2003. godini uključuju korupciju u svoje aktivnosti; u Nizozemskoj 50 od 109 zločinačkih organizacija su koristile korupciju kao jednu u nizu svojih aktivnosti, a u Velikoj Britaniji četvrtina prijavljenih slučajeva teškog i organiziranog kriminaliteta ima i elemente korupcije, pri čemu se „korupcija preferira pred zastrašivanjem ili uporabom nasilja ukoliko su kriminalci zainteresirani da ostvaruju dugoročniji utjecaj na držatelje vlasti“.³⁹ Ovi su vrijedni podaci tek naznaka onoga što će u nastavku biti šire elaborirano.

U relaciji korupcija - organizirani kriminalitet, Derenčinović⁴⁰ navodi tri moguća scenarija doticaja korupcije i organiziranog kriminaliteta, promatrajući ih u svjetlu odnosa podzemlja (organiziranog kriminaliteta) i nadzemlja (zakonitih, ponajprije ekonomskih aktivnosti). Prvi je slučaj u kojem organizirani kriminalitet ne ostvaruje vezu sa legalnim institucijama sistema i nema potrebe korumpirati bilo koga. Drugi ima dva podtipa: parazitički, u kojem se korupcija koristi kao sredstvo za zaštitu vlastitih aktivnosti, ali gdje nadzemlje nema osobite koristi, i simbiotički (partnerski) u kojem obje strane gotovo jednako profitiraju. I najzad, treći Derenčinović naziva implantacijom, u kojem organizirani kriminalitet napušta djelomično ili u potpunosti podzemlje i integrira se u legalne aktivnosti. Ovo je

³⁸ Bundeskriminalamt (BKA), *Bundeslagebild Korruption 2002*, Wiesbaden, 2003.; Bundeskriminalamt (BKA), *Bundeslagebild Korruption 2003*, Wiesbaden, 2004; Bundeskriminalamt (BKA), *Bundeslagebild Korruption 2004*, Wiesbaden, 2005.

³⁹ Council of Europe (Octopus Programme), *op. cit.*, str. 42.

⁴⁰ *Op. cit.* Zapravo ne izvorno, nego se služi radom E. Savone, „Beyond Criminal Law in Devising Anticorruption Policies“. *European Journal of Criminal Policy and Research*, 2/95, 1995.

najopasnija faza tipa organiziranog kriminaliteta kojeg smo ranije nazvali kontinuum ili ordinarni model organiziranog kriminaliteta.

Šimac⁴¹ o odnosu korupcije i organiziranog kriminaliteta drži da „organizirani kriminal sustavno sprovodi strategiju `gangrenizacije` društva i zato pribjegava korupciji kao mirnom načinu ostvarivanja kriminalnih ciljeva i koristi. Mafije nastoje korumpirati suce, policajce, državne službenike i političare, a nasilju pribjegavaju jedino ako ne uspiju u kupovanju javnih vlasti“.⁴²

Bošković⁴³ drži da se korupcija i organizirani kriminalitet nalaze u dvostrukom odnosu: organizirani kriminalitet, naime, može koristiti korupciju za održavanje veza sa organima vlasti, koja relacija ne implicira nužno da se radi o kraznenopravno relevantnom fenomenu koruptivna ponašanja, te da djela korupcije mogu biti vid konkretizacije organiziranih kriminalnih aktivnosti.

Krey⁴⁴ vidi u svezi između organiziranog kriminaliteta i korupcije najveću opasnost za društvo, i najveći potencijal za organizirani kriminalitet. Ovdje on ponajprije referira na utjecanje na efikasnost organa gonjenja, pri čemu korumpiranje policajaca i utjecanje na svjedoke u kaznenim postupcima igra najznačajniju ulogu. Gehm⁴⁵ sa stanovišta prilika u Italiji govori o svezi korupcije i organiziranog kriminaliteta kao velikom međunarodnom problemu, koji se čak može smatrati europskim sigurnosnim problemom. Schäfer⁴⁶ drži da je fluidnost legalnog i ilegalnog, prilika za stvaranje paralelnih društava politike i organiziranog kriminaliteta, koji kao jedno od glavnih metoda koriste podmićivanje.

U literaturi se često nailazi na podjelu korupcije na situacijsku, strukturalnu i koruptivne mreže.⁴⁷ U kontekstu organiziranog kriminaliteta potonje dvije

⁴¹ N. Šimac, *Protiv korupcije. Stara pošast, nove opasnosti*, Udruga za demokratsko društvo, Split, 2004, str. 14.

⁴² Zapravo isto stanovište dijeli i Derenčinović. *Usp. op. cit.*, str. 85.

⁴³ M. Bošković, *Kriminalistika metodika 2*, Policijska Akademija, Beograd, 2000.

⁴⁴ V. Krey, *Rechtsprobleme beim Einsatz Verdeckter Ermittler einschließlich der elektronischen Überwachung (Lauschangriff) zu ihrem Schutz und als Instrument der Strafverfolgung in Deutschland*, 1998, citirano u B. Bannenberg, *n.d.*

⁴⁵ V. Gehm, *Lage und Lageentwicklung der Organisierten Kriminalität*, 1997, citirano u B. Bannenberg, *n.d.*

⁴⁶ H-C. Schaefer, *Organisierte Kriminalität aus der Sicht der Justiz*, 1997, citirano u B. Bannenberg, *n.d.*

⁴⁷ *Usp. B. Bannenberg, op.cit.; Höffling, op. cit.*

su osobito interesantne, obzirom da se kod prve referira na pojedinačne slučajeve koji se spontano dešavaju, te nemaju nužne odlike organiziranog činja kaznenih djela. Kod slučajeva strukturalne korupcije (intenzivne veze i odnosi) radi se o slučajevima krupne korupcije, koju karakterizira trajnost, opetovanost vršenja i koji nisu ograničeni na uski prostor nego na regionalnu razinu. Cilj je izgradnja dugoročnih odnosa kojim koruptand nastoji stjecati trajnu i redovitu dobit. Obzirom da se radi o deliktima o kojima se iznimno teško dobijaju informacije, a još teže pribavljaju dokazi, ove se relacije mogu nesmetano graditi godinama. Kod koruptivnih mreža radi se o involviranosti većeg broja osoba i na strani podmititelja i podmićenog, pri čemu se nezakonite odnosi i transakcije mogu održavati godinama, pa i decenijama. Korupcija se smatra strategijom, koja se masovno primjenjuje. Ključni kriterij po kojem se koruptivne mreže razlikuju od prve kategorije jest „moć“ pasivne strane u podmićivanju: korupcija se u ovom slučaju smatra strategijom, koja se udružuje sa drugim kaznenim djelima, poput prijevара, utaje poreza, itd., i koruptivne prakse se koriste sistematski da bi se utjecalo na donošenje odluka koje odgovaraju trećoj strani. Pri tomu inicijativa ne dolazi od pojedinca, već se koruptivne prakse smatraju toliko ustaljenim da su integralni dio politike branše ili poduzeća, i postoji realna opasnost da ih zločinačke organizacije, posebice one koje su se uspjele ugraditi u legalne tokove privrede, koriste kao instrument za ostvarivanje svojih nakana.

No, kakva je relacija između ovako uspostavljenih korupcijskih struktura i organiziranog kriminaliteta? Vrlo je malo empirijskih istraživanja o tomu. Jedno od nadasve vrijednih je dakako istraživanje Bannenbergove u Njemačkoj na 101 kaznenom predmetu sa elementima korupcije, koje je uključivalo 436 osumnjičenih iz 14 njemačkih pokrajina. U ovom se istraživanju nije uspjelo naći sistematski utjecaj organiziranog kriminaliteta na organe uprave, agencije za provedbu zakona i sudstva. Nije se naišlo niti na slučajeve pranja novca koji bi trebali biti u vezi sa organiziranom kriminalnim aktivnostima.

Kinzig⁴⁸ smatra da je temeljni cilj organiziranog kriminaliteta stjecanje dobiti, koje se ostvaruje i pranjem nezakonito stečenog novca, u koju svrhu značajnu ulogu igra i podmićivanje službenika koji ove aktivnosti trebaju štiti. Međutim, iz njegove empirijske studije proizilazi da se korupcija ne može smatrati nužnom sastavnicom organiziranog kriminaliteta, nego alternativom polulegalnim ekonomskim aktivnostima ili prijetnjama i

⁴⁸ J. Kinzig, „In Sachen organisierte Kriminalität“, *Max Planck Forschung* 1/2005, 2005.

nasilju. Nema saznanja da organizirani kriminalitet korumpira državne službenike. Kinzigovo i gore pomenuto istraživanje Bannenbergove sudskih spisa sa elementima korupcije pokazalo je da ne postoji (barem u Njemačkoj) sistematski utjecaj organiziranog kriminaliteta na politiku, privredu i pravosudni sistem. Doduše, postoje pojedinačni slučajevi utjecaja organiziranog kriminaliteta na policiju, dobijanje nezakonitih odobrenja od organa uprave ili utjecaju na politiku na komunalnoj razini, ali se niti u jednom slučaju ne radi o sistematskom nezakonitom utjecaju sa teškim posljedicama.

Do istog su nalaza došli i eksperti Saveznog kriminalističkog ureda SR Njemačke, koji su u analizi 96 slučajeva korupcije koji su tretirani kao oni koji imaju veze sa organiziranim kriminalitetom, ustanovili da „korupcija ne čini integralni element organiziranog kriminaliteta, nego manje ili više profesionalno korišteno sredstvo pored drugih“.⁴⁹ Drugim riječima, ovaj je nadasve seriozan istraživački pothvat ukazao da ne postoje strukturalne koruptivne veze između organiziranih kriminalnih skupina i držatelja značajnijih pozicija u politici, sudstvu, javnoj upravi, medijima ili privredi. Ukoliko bi pak došlo do korumpiranja kakvih javnih dužnosnika, radilo bi se o pojedinačnim slučajevima, koji su korišteni kao prigodno sredstvo za izvršenje kriminalnih nakana, ne kao sistem.

Također, niti Kerner u jednoj studiji iz 1973. godine⁵⁰ ne vidi neposredan utjecaj organiziranog kriminaliteta na normalno funkcioniranje društva. Anketiranje je službenika odjela za suzbijanje organiziranog kriminaliteta pokazalo da se nezakonit utjecaj organiziranog kriminaliteta na upravu, policiju ili politiku može smatrati pretjerivanjima.⁵¹ Sieber i Bögel su u studiji iz 1993. godine pronašli veze između organiziranog kriminaliteta i komunalne uprave,⁵² ali nalaz se ne može generalizirati. Međutim, ovo se smatra samo fazom u razvoju: organizirane kriminalne skupine su u stanju velikim finansijskim sredstvima, dobrim političkim vezama i spremnosti da uporabe silu ostvariti značajniji utjecaj na sudstvo, policiju, politiku ili

⁴⁹ BKA 2003, *op.cit.*, str. 52.

⁵⁰ H-J. Kerner, *Professionelles und organisiertes Verbrechen*, 1973, citirano u B. Bannenberg, *n.d.*

⁵¹ Usp. i E. Rebscher, W. Vahlenkamp, *Organisierte Kriminalität in der Bundesrepublik Deutschland. Bestandsaufnahme, Entwicklungstendenzen und Bekämpfung aus der Sicht der Polizeipraxis*; U. Dörmann, K-F. Uwe, H. Risch, W. Vahlenkamp, *Organisierte Kriminalität – wie groß ist die Gefahr?*, citirano u B. Bannenberg, *n.d.*

⁵² U. Sieber, *Logistik der Organisierten Kriminalität in der Bundesrepublik Deutschland*, citirano u B. Bannenberg, *op. cit.*

upravu. Prema njima, dakle, potencijal organiziranog kriminaliteta je velik i još uvijek nije došao do izražaja u potpunosti: treba ga se čuvati.

Nasuprot ovim nalazima, Höffling⁵³ je u svojoj analizi 119 slučajeva korupcije (sudski akti), ustanovio postojanje koruptivnih mreža u 17 slučajeva, ali sa 144 postupka koji su u vezi s njima vođeni. Ove mreže ukazuju na postojanje visokog stupnja organiziranosti, ali autor studije nije ulazio u analizu mogućeg utjecaja organiziranog kriminaliteta na ovaj način na javni sektor. Teško je stoga zaključiti da li je organizirani kriminalitet ostvarivao sistematski utjecaj na donošenje nezakonitih odluka, ali činjenica da se u pojedinim slučajevima radilo o skupini aktera koji su kontinuirano, organizirano i zajednički zločinačko djelovali⁵⁴ ukazuje da je moguće govoriti i o zločinačkim organizacijama koje su primarno fokusirane da korupcijom ostvaruju dobit.

I u ranije pominjanom *Izvešću o situaciji o organiziranom kriminalitetu* Vijeća Europe⁵⁵ korupcija se smatra „primarnim metodom organiziranih zločinačkih skupina i mreža“, koja ne uključuje samo podmićivanje, već i protuzakonito posredovanje i druge oblike fundirane na odnosu patron-klijent, nepotizam, favoritizam, obiteljske veze, itd. U zemljama u tranziciji, korupcija je strukturalna i raširena u svim oblastima društvenog rada, uključujući i policiju i pravosuđe, dok je u drugim zemljama Europe korupcija prisutna, ali je više oportunističkog, situacijskog karaktera i metod je koji organizirani kriminalci koriste prigodno, „ukoliko im se pruži prilika“. Buscaglia i Van Dijk⁵⁶ su 2003. godine u doista vrijednom pothvatu cross regionalne kvantitativne analize istraživali odnos institucija i organiziranog kriminaliteta i korupcije. U istraživanje su bili uključeni podaci (sociodemografski, kaznenog pravosuđa, viktimizacijske studije, itd.) velikog broja zemalja širom svijeta, od Albanije do Zimbabvea.⁵⁷ Nalazi su ukazali da jačanje institucija demokratske države negativno utječe na organizirani

⁵³ *Op. cit.*

⁵⁴ U pomenutim se slučajevima doduše radilo o legalnim firmama, a ne o polulegalnim ili protuzakonitim organizacijama (što je, po nekim autorima, *per definitionem* obilježje organiziranog kriminaliteta), unutar kojih su se visoko pozicionirani pojedinci udruživali u nastojanjima da kriminalnim metodama ostvare lični profit.

⁵⁵ Council of Europe (Octopus Programme), *op. cit.*, str. 41.

⁵⁶ E. Buscaglia, J. van Dijk, „Controlling Organized Crime and Corruption in the Public Sector“ u *Forum on Crime and Society*, 3/03, 2003.

⁵⁷ Istraživanje, nažalost, nije uključivalo Bosnu i Hercegovinu.

kriminalitet,⁵⁸ a da transparentno tržište negativno korelira sa korupcijom. Potonje vrijedi i za strana ulaganja, te da veća otvorenost za strana ulaganja negativno asociraju sa uličnom i visokom korupcijom. Neovisnost je sudstva pozitivno korelirala sa korupcijom, tako da je za korumpirane suce nađeno da su opstruirali sprovedbu zakona u slučajevima organiziranog kriminaliteta. Zapravo je pravno uređenje, posebice način na koji sudstvo funkcionira utvrđeno kao jedan od najznačajnijih determinanti korupcije. Samo se od neovisna sudstva, kojeg krase integritet i pravičnost može očekivati da će ispuniti ulogu institucionalna garanta vladavine zakona. Isto tako, manje efikasna policija pogoduje ekstenzivnijem prisustvu organiziranog kriminaliteta.⁵⁹ Analiza je ukazala na jaku povezanost korupcije na visokoj razini (‘state capture’-zarobljena država) i organiziranog kriminaliteta.

Najzad, elaborirajući odnos korupcija- organizirani kriminalitet na temelju empirijskih podataka i provedenih analiza, Buscaglia i Van Dijk našli su pet mogućih razina infiltracije organiziranog kriminaliteta u javnu vlast putem korupcije. Prvi su sporadični akti podmićivanja ili zlorabe javne vlasti; drugi involvira čestu korupciju službenika nižih razina koje organizirani kriminalitet ima „na platnim listama“; treći postoji kad organizirani kriminalitet utječe na menadžersku, višu razinu javnih službi; četvrti podrazumijeva uključenost rukovodioca javnih službi, posebice onih nadležnih za borbu protiv aktivnosti koja su u svezi sa organiziranim kriminalitetom (policija) ili su u poziciji osigurati organiziranom kriminalitetu dugoročne benefite (carina). Sposobnost je države na ovoj razini da se uspješno bori sa organiziranim kriminalitetom već ozbiljno ugrožena. Najzad, peta je razina zarobljene države kad su akteri organiziranog kriminaliteta u mogućnosti utjecati na donošenje zakona. Ovdje su u koruptivne mreže već uključeni visoki državni dužnosnici (ministri, senatori, itd.), koje kriminalci redovito plaćaju ili imaju obiteljske veze sa njima. Na ovaj je način stvorena perfektna klima za širenje i konsolidaciju organiziranog kriminaliteta.

Zaključak

⁵⁸ U analizi je korišten indeks organiziranog kriminaliteta, temeljeći se na indikatorima nacionalnih službi za sprovedbu zakona i onih zasnovanih na sprovedbi Palermo konvencije i njezinih protokola.

⁵⁹ Rezultati su multiple regresije ukazali da su niske razine korupcije determinirane neovisnošću sudstva (integritet sudaca), razinom UN indeksa razvoja društva (kao pokazatelja socio-ekonomskih čimbenika), neovisnošću javnih službenika (javna vlast) i jakosti demokratskih institucija (politička oblast ljudskih odnosa). Ova su četiri čimbenika objasnili gotovo 88 procenata varijance ulične korupcije i pokazali gotovo savršenu predikciju ove pojave.

Korupcija i organizirani kriminalitet dvije su pošasti koje su u postmodernom, globalnom društvu neodvojivi dio života. Nažalost! Nijedno se društvo, naime, ne može pohvaliti da je slobodno od korupcije: to je jednostavno nemoguće, jer, ako postoji zabilježeno i jedno djelo zloporabe kakve pozicije u privatnom ili javnom sektoru na način da postoji druga strana koja utječe, poklonima, obećanjima ili sl., da se djeluje protivno interesima službe, govorit ćemo o korupciji. Kao takva, korupcija je bila imanentnom sastavnicom ljudskog življenja od kako postoji pravo i država. S druge strane, iako postoje naznake egzistiranja organiziranog kriminaliteta još od prije nekoliko stoljeća,⁶⁰ on je značajnija kriminalopolitička, kaznenopravna, kriminološka, kriminalistička, itd. tema tek posljednjih decenija, barem u Europi, ali sa razornim efektima: niti na ovu pojavu se ne može reći da je imuna ijedna država u Europi.⁶¹ Za oba termina vrijedi da ih je teško denotativno odrediti, i zapravo možda najtačnija njihova karakteristika jest da ima određenja, koliko i autora: oba termina, naime, obuhvataju previše heterogenu skupinu pojava da bi apsolutna denotacija i delineacija bila moguća.

Iz elaboriranog materijala ne dâ se izvući niti jednoznačan zaključak glede relacije korupcije i organiziranog kriminaliteta. Često pominjana teza o korupciji kao metodu koju organizirani kriminalitet koristi za najsofisticiranije ostvarenje svojih kriminalnih ciljeva naišla je na diverzne empirijske provjere, kako sa stajališta koncepta istraživanja, tako i rezultata. Tako su niz istraživača, ali i vladina izvješća (Savezni kriminalistički ured) u Njemačkoj na temelju procesuiranih slučajeva korupcije zaključili da se radi o pojedinačnom prije negoli sistematskom utjecaju organiziranog kriminaliteta na javne vlasti putem korupcije. S druge strane, u izvješću se Vijeća Europe i nalazima Buscaglie i Van Dijka ukazuje na visok stupanj povezanosti ovih dvaju fenomena. Navodi se i pet mogućih scenarija na koji organizirani kriminalitet i korupcija mogu biti povezani, od kojih je peti idealna sprega (zapravo simbioza) kriminalaca iz ovih dvaju oblasti kriminaliteta, koji su u poziciji sistematski utjecati na donošenje svih odluka, pa čak i na donošenje zakona i propisa. Ostaje zaključiti da je odnos korupcije i organiziranog kriminaliteta isti kao i njihovo određenje: fluidan, heterogen i toliko bogat sadržajima da apsolutne generalizacije nisu moguće. Prije bi se moglo govoriti o određenim trendovima i značajkama pojedinih država i regiona, nego u potpunosti eksploriranom i razjašnjenom

⁶⁰ Usp. C. Fijnaut, L. Paoli, *op. cit.*

⁶¹ Usp. European Commission/Council of Europe (CARPO Regional Project), *Situation Report on Organised and Economic Crime in South-eastern Europe*, Strasbourg, 2005.

odnosu. Stoga se navodi o ekstenzijama i formama ovih dvaju fenomena imaju (pored klasičnih ograničenja zvaničnih izvješća i statistike) uzeti sa posebnim oprezom. Isto vrijedi i za relaciju ova dva kriminalna fenomena. Ne može se izvući jednoznačan zaključak da, primjerice, postoji korelacija između sofisticiranosti kriminalne organizacije i korištenja korupcije kao primarne metode ostvarivanja kriminalnih ciljeva, kao što se sugerira.⁶² Za to postoji premalo dokaza. Čini se da je jedini ispravan put da se ova složena materija barem djelomice rasvijetli samo daljnje istraživanje. Istraživanje, ako se temelji na postulatima znanosti, ne može biti promašaj, i jedini je ispravan put u daljnju eskplikaciju i teorijsku obrazložbu.

⁶² Usp. D. Derenčinović, *op. cit.*; Council of Europe (Octopus Programme), *op. cit.*

Literatura

- Bannenberg, B.: *Korruption in Deutschland und ihre Strafrechtliche Kontrolle*. W Bundeskriminalamt: Wiesbaden, 2002.
- Betti, S.: „New prospects for inter-state co-operation in criminal matters: The Palermo Convention“, *International Criminal Law Review*, 3, 2003, str. 151–167.
- Bošković, M.: *Kriminalistika metodika 2*. Policijska Akademija: Beograd, 2000. Bundeskriminalamt (BKA): *Bundeslagebild Korruption 2002*. Wiesbaden, 2003.
- Bundeskriminalamt (BKA): *Bundeslagebild Korruption 2003*. Wiesbaden, 2004.
- Bundeskriminalamt (BKA): *Bundeslagebild Korruption 2004*. Wiesbaden, 2005.
- Buscaglia, E., van Dijk, J.: „Controlling Organized Crime and Corruption in the Public Sector“, *Forum on Crime and Society*, 3/03, 2003, str. 3-34.
- Council of Europe (Department of Crime Problems): *Situation Report on Organised and Economic Crime in South-East Europe*. Council of Europe Publishing: Strasbourg, 2005.
- Council of Europe (Octopus Programme): *Organised crime situation report 2004*. Council of Europe Publishing: Strasbourg, 2004.
- Derenčinović, D.: *Mit(o) korupciji*. Nocchi: Zagreb, 2001.
- European Commission/Council of Europe (CARPO Regional Project): *Situation Report on Organised and Economic Crime in South-eastern Europe*. Strasbourg, 2005.
- Fijnaut, C., Paoli, L.: *Organised Crime in Europe. Concepts, Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond*. Springer: Dordrecht, 2004.
- Hagan, F.: *Introduction to Criminology. Theories, Methods, and Criminal Behavior*. Nelson-Hall Publishers: Chicago, 1994.
- Höffling, C.: *Korruption als soziale Beziehung*. Leske + Budrich: Opladen, 2002.
- Kaiser, G, Kerner, H. J., Sack, F., Schellhoss, H.: *Kleines Kriminologisches Wörterbuch*. C. F. Müller Juristischer Verlag: Heidelberg, 1985.
- Kinzig, J.: „In Sachen organisierte Kriminalität“. *Max Planck Forschung 1/2005*, str. 52- 56.
- Klaić, B.: *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica*. Zora: Zagreb, 1974.

- Kurtović, A.: „Organizirani kriminalitet- kaznenopravna pitanja odgovornosti (krivnje) i sankcija“. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 5, 1998, str. 725- 753.
- Noack, P.: *Korruption. Die andere Seite der Macht*. Kindler: München, 1985.
- Schauptensteiner, W.: „Korruptions-Kartelle. Ein Blick hinter der Kulissen des Bauwesens“, *Kriminalistik*, 44/90, 1990, str. 507-510.
- Schuller, W.: *Korruption in Antertum*. Konstanzer Symposium 1979. München, 1982.
- Sturminger, A.: *Die Korruption in der Weltgeschichte*. Georg Müller Verlag GmbH: München-Wien, 1982.
- Šimac, N.: *Protiv korupcije. Stara pošast, nove opasnosti*. Udruga za demokratsko društvo: Split, 2004.
- United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC).: *Anti-corruption toolkit*. New York, 2004.
- Van Duyne, P.: „Fears, naming and knowing: an introduction.“ u: Van Duyne, P., Jager, M., Von Lampe, K., Newell, J.(eds.). *Threats and Phantoms of Organised Crime, Corruption and Terrorism*. Wolf Legal Publishers, Nijmegen, 2004.
- Van Duyne, P.: „Crime and commercial activity: an introduction to two half-brothers“. Van Duyne, P., Von Lampe, K., van Dijck, M., Newell, J. (eds.). *The Organised Crime Economy*. Wolf Legal Publishers: Nijmegen, 2005.
- Velkova, E., Georgievski, S.: „Fighting Transborder Organized Crime in Southeast Europe through Fighting Corruption in Customs Agencies“. *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 4, 2004, str. 280–293.
- Von Lampe, K.: *Definitions of Organized Crime*. <http://www.organized-crime.de/OCDEF1.htm>,. 2006.